

گرمابه‌های ایران در آینه سفرنامه‌ها

www.ketab.ir

مؤلف:

دکتر محسن طبسی

استادیار گروه معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد

سرشناسه: طبسی، محسن، ۱۳۴۸ - ، گردآورنده
 عنوان و نام پدیدآور: گرمابه‌های ایران در آینه سفرنامه‌ها / مؤلف: محسن طبسی.
 مشخصات نشر: مشهد: سخن‌گستر، ۱۳۹۰.
 مشخصات ظاهری: ۲۲۴ ص، مصور، جدول.
 شابک: 9-987-477-964-978
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۱۱.
 موضوع: حمام‌ها - ایران
 موضوع: سفرنامه‌ها
 موضوع: حمام‌ها - ایران - تاریخ
 شناسه افزوده: طبسی، محسن، ۱۳۴۸ - ، مترجم
 رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ ب ۲ ۹ الف / GT ۲۸۴۶
 رده‌بندی دیویی: ۳۹۱/۶۴
 شماره کتابخانه ملی: ۲۳۶۷۱۵۹

۱۴۳

◆ ناشر: انتشارات سخن‌گستر و معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد
◆ نام کتاب: گرمابه‌های ایران در آینه سفرنامه‌ها
◆ مؤلف: محسن طبسی
◆ شمارگان: ۱۰۰۰ جلد
◆ نوبت چاپ: اول / پاییز ۱۳۹۰
◆ قیمت: ۳۵۰۰ تومان
◆ چاپ: چاپخانه میثاق
◆ شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۷۷-۹۸۷-۹

آغاز سخن

در سال‌های اخیر، سفرنامه‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین اسناد موجود درباره تاریخ ایران، بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته‌اند. بدون شک ترجمه، بازخوانی و تحلیل مطالب سفرنامه‌ها می‌تواند در روشن شدن بخشی از نقاط تاریک پیشینه ما کمک شایان توجهی بنماید. آثار سفرنامه‌نویسان، بویژه آنان که به دور از اهداف و اغراض سیاسی، مشاهدات خود را به رشته تحریر در آورده‌اند، هم در روشن‌سازی علل رویدادهای اجتماعی، و هم در بررسی سیر دگرگونی فرهنگی، می‌توانند مفید باشند.

از میان اوراق سفرنامه‌ها می‌توان آداب و رسوم و ویژگی‌های اخلاقی مردمان، شیوه معیشت و اوضاع اقتصادی، جامعه و نحوه اداره آن، موقعیت جغرافیایی و آب و هوا، منابع طبیعی، صادرات و واردات، آثار و بناهای تاریخی، و بسیار نکات خرد و کلان دیگری را باز جست که امروزه نسل جوان پژوهشگر باید بیش از اسلاف خود، با نگاهی تحلیلی و تطبیقی بدان‌ها بنگرد. بنابراین، در ضرورت و اهمیت بررسی و تدقیق در بازخوانی سفرنامه‌ها، به جهت قَلت منابع مکتوب درباره تاریخ این سرزمین، و اهمیت مطالب مندرج در آنها، نمی‌توان تردیدی روا داشت.

سفر

سفر در لغت یعنی "بیرون شدن از شهر خود و به محلی دیگر رفتن". خداوند متعال در قرآن کریم، در آیات متعددی بر اهمیت و ضرورت سفر تأکید فرموده است، از جمله: «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ عَاقِبَةُ لِلْمُجْرِمِينَ» (نمل: ۶۹)؛ و همچنین: «وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ» (اسرا: ۷۰).

از پیامبر گرامی اسلام، حضرت محمد مصطفی (ص) نقل است که «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ»؛ و همچنین: «اطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصَّغِيرِ». بر اساس همین حدیث شریف، "طلب علم فریضه است؛ و طلب باید کردن، اگر خود به چین و ماچین باید رفتن" (عین القضاء بی‌تا، ۶۵-۶۴). در واقع، سفر در جامعه اسلامی با هجرتی تاریخ‌ساز آغاز شد و بعدها نیازهای جامعه اسلامی، محدوده‌های سفر را گسترش داد. امام محمد غزالی، اندیشمند بزرگ ایرانی، بر اساس آموزه‌های دین مبین و نیازهای مسلمانان، درباره سفر چنین می‌گوید: "سفر بر پنج قسم است. اول، سفر در طلب علم، که این سفر فریضه است و خود بر سه نوع است. نوع اول، سفر برای آموختن علم شرع است. نوع دوم، سفر برای خویش‌شناسی است. و نوع سوم، سفر برای سیر آفاق و انفس و دیدن عجایب بر و بحر و اقالیم و حیوانات و نباتات و اسرار کشورهاست. دوم، سفر برای عبادت است همچون حج، سوم، سفر برای فرار از اسبابی است که به حال دین مضر است، همچون جاه و مال و ولایت و شغل دنیا. چهارم،

سفر برای تجارت و طلب دنیاست که شرعاً مباح است. پنجم، سفر تماشا و تفرّج است [که] مباح است." (غزالی، ۱۳۶۱، ۳۶۱-۳۵۸؛ به اختصار).

وی در ادامه، برخی از منافع سفر را چنین برمی‌شمارد: "در سفر، علم و دانش آدمی فزونی می‌گیرد و هر کس در طول مسافرت به خلق و خوی خویش و محاسن و معایب خود پی می‌برد و از این راه می‌تواند به رفع معایب و نقایص اخلاق خود توفیق یابد." (همان، ۳۶۵-۳۶۲؛ به اختصار).

این نکته را نیز نباید ناگفته گذاشت که در فرهنگ دینی اسلام، مراد از سفر فقط نقل مکان جسمانی نیست. در واقع، سیر آفاق، مقدمه سیر انفس و سلوک منازل و مقامات معنوی برشمرده شده است. به قول خواجه عبدالله انصاری "یکی در عالم می‌گردد، یکی عالم در او" (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۵۲، ۱۴۴). "سفر را به چند گونه تقسیم کرده‌اند: سفر عام، سیاحت اقالیم و عبرت گرفتن از آثار و سه طلاق گفتن دنیاست؛ سفر خاص، سیر از ظاهر به باطن و از صورت به معناست؛ و سفر خاص الخاص، یعنی سفر در عالم الوهیت، تا جذبه حق در رسد و در هر ساعتی، صفتی دیگر تجلی کند." (کیانی، ۱۳۶۹، ۴۶۲).

حمام و گرمابه

حمام واژه‌ای است عربی، از ریشه حَمَمَ، به معنی گرمابه؛ و محلی برای شستشوی سر و تن؛ و به صورت حمامات جمع بسته می‌شود (جو، ۱۳۶۷، ذیل واژه حمام). علی‌اکبر دهخدا، حمام را به گرمابه معنا کرده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه حمام). محمد معین نیز ذیل واژه حمام، چنین نوشته است: "محلی که در آن استحمام کنند، گرمابه" (معین، ۱۳۷۱، ذیل واژه حمام). واژه گرمابه نیز به معنای حمام آمده و برای آن، واژه‌های مترادف دیگری همچون گرماوه، گرمابان و گرماوان نیز آورده شده است (همان، ذیل واژه گرمابه).

از منظر تخصصی، در کتب و منابع معماری، محمدکریم پیرنیا در خصوص این واژه چنین توضیح داده است: "واژه گرمابه مرکب از دو کلمه گرم و آبه است. در اینجا آبه به معنی آب نیست، یا به عبارتی، گرمابه مساوی آب گرم نیست بلکه به محل ساختمان گفته می‌شده، مثل سردابه (ساختمان سرد)، گورابه (یعنی قبرستان یا مقبره) ... (پیرنیا، ۱۳۷۲، ۱۹۷). علی‌اکبر خان محمدی نکته‌ای را در این باب متذکر شده است که: "تا این اواخر فکر می‌کردم که واژه گرمابه، فارسی حمام، لغتی است مرکب از آب و گرم، مضاف و مضاف الیه مغلوب، و یا بدل از کسره ی نسبت و به همان معنی محل آب گرم [که پیرنیا اشاره کرده است] ولی... پسوند آبه یک لغت مربوط به آیین مهری و به معنی غار و پناهگاه می‌باشد. مشابه آن، مهرابه یعنی پناهگاه و محل اجتماع مهریان بوده..." (آسانووا و دوو، ۱۳۸۲، ۱۶۴).

هاشم رضی، در کتاب آیین مهر چنین می‌نویسد: "... و پسوند آبه، آوه که در واژه‌های گرمابه، سردابه و جز آن به نظر می‌رسد: آبه یا آوه به معنای جای مسقف با سقف ضربی هلالی و قوس‌دار است

که مهرابه‌ها امعابد پیروان آیین مهر را چنین بنا می‌کردند و سقف حمام‌ها و سردابه یا زیرزمین‌ها برای سکونت، چنین ساختی را داشتند. واژه آبه در زبان فرانسوی به صورت Abbaye و در انگلیسی به شکل Abbey به معنای دیر و معبد است... (رضی، ۱۳۷۱، ۸۸).

ریشه‌یابی واژه گرمابه، نشان از همراهی دین و پاکیزگی دارد. به عبارت بهتر، معبد و گرمابه، نه فقط در ماهیت و کاربرد، بلکه حتی در ریشه لغات نیز با یکدیگر قرابت دارند. مطالعات صورت گرفته نشان می‌دهد که شستشو و پاکیزگی تن و جان، از روزگاران کهن نزد اقوام آریایی، که تنها مردمان یکتاپرست دنیای باستان بوده‌اند، اهمیت ویژه‌ای داشته است. با فراگیر شدن دین مبین در خاک ایران، و اشارات و توصیه‌های بزرگان دین، پاکی و طهارت از ضرورتی دوجندان برخوردار شد.

از حمام‌های قدیمی، آثار چندانی باقی نمانده است زیرا بنا به دلایل گوناگون و متعدد، حمام‌ها از آسیب‌پذیرترین گونه‌های معماری به شمار می‌روند که همواره مورد تغییرات اساسی یا تخریب کامل قرار گرفته‌اند. به همین دلیل، اطلاعات و اسناد مکتوب درباره این گونه معماری (از جمله سفرنامه‌ها) اهمیتی دوجندان می‌یابند. از سویی دیگر، وجوه مردم‌شناختی گرمابه‌ها نیز باید مورد توجه قرار گیرد. نقش حمام در نظام روابط اجتماعی، پیوند مستحکم و دیرپای آن با آیین‌های گذر و آداب و رسوم مذهبی و محلی، ارتباط درخور عدالت با علوم و روش‌های پزشکی، و حضور در اغلب عرصه‌های فرهنگ مردم؛ از جمله ویژگی‌هایی است که حمام‌ها را در قیاس با دیگر گونه‌های معماری، در جایگاهی ممتاز قرار می‌دهد.

و اما بعد ...

بنابر آنچه گفته شد، اگرچه با توجه به ضرورت‌های مطرح شده، بازخوانی سفرنامه‌ها و ترسیم تصویری کامل از وجوه معماری و مردم‌شناختی از گرمابه‌ها می‌تواند در کنار بقایای معماری حمام‌ها، به درک و شناخت بهتر از این گونه معماری کمک نماید؛ اما متأسفانه مطالعه و بررسی منابع نشان می‌دهد که عمده منابع موجود در حد ترجمه سفرنامه‌ها باقی مانده، و برخی دیگر نیز که به تحلیل پرداخته، از کلیات فراتر نرفته‌اند، و کمتر نگارنده‌ای از منظری تخصصی، به تجزیه و تحلیل یا مطالعه تطبیقی سفرنامه‌ها پرداخته است.

کتاب حاضر اما، مهم‌ترین سفرنامه‌ها را با نگاهی تحلیلی و تطبیقی، در جستجوی گونه‌ای خاص از معماری ایرانی پیموده است. روش این کار مبتنی بر روش تاریخی است و در این راه از سفرنامه‌ها به عنوان اسناد مکتوب، بر اساس زمان و مکان برای تبیین ویژگی‌های عمومی و مشترک پدیده‌ها و حوادث تاریخی مرتبط و دلایل بروز آنها بهره گرفته شده است. بر این اساس، شماری از مهم‌ترین سفرنامه‌های ترجمه شده و در دسترس، بنا به قضاوت پژوهشگر و بر اساس اعتبار و شهرت، برگزیده و بازخوانی شده‌اند.

از منظر هدف نیز روش کار را می‌توان توصیفی تطبیقی دانست. توصیفی است، آنگاه که ماهیت، شرایط و عناصر متشکله موضوع را بدون قضاوت و داوری وصف می‌کند؛ و تطبیقی است، هنگامی که مجموعه‌ای از آزمودنی‌ها را در کنار یکدیگر مورد داوری قرار می‌دهد. از منظر گردآوری اطلاعات نیز اگرچه شیوه کار بر مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای استوار است اما حاصل سال‌ها مواجهه مستقیم میدانی با گرمابه‌های ایرانی نیز در برداشت‌های نگارنده بی‌تأثیر نبوده است. در هر حال، سعی شده تا اطلاعات فراهم آمده، که از روایی و پایایی مطلوبی برخوردار هستند، با روش‌های عمدتاً کیفی مورد تحلیل قرار گیرند.

بر این اساس، کتاب حاضر با یک مقدمه و پنج فصل به بررسی حمام و گرمابه در سفرنامه‌ها می‌پردازد. ابتدا و تحت عنوان مقدمه، به بررسی اهمیت، محتوا و نوع سفرنامه‌ها پرداخته شده و در ادامه، مطالبی درباره راه‌های مهم، و معماری گرمابه‌های ایران فراهم آمده است.

فصل نخست، با شرح مختصری در باب نویسنده و کتاب، به معرفی شماری از مهم‌ترین سفرنامه‌ها پرداخته است. در **فصل دوم**، توصیف و شرح گرمابه‌های ایران در آثار جهانگردان خارجی آورده شده و در **فصل سوم**، وصف گرمابه‌های ایران، از لابلای سفرنامه‌های و گزارش‌های ایرانیان بازجسته شده است. **فصل چهارم**، به توصیف حمام‌های دیگر کشورها، اختصاص یافته؛ و **فصل پنجم**، به تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری پرداخته، که سعی شده است برای درک بهتر، نتایج در قالب جدول‌هایی ارائه شوند.

واژه‌نامه گرمابه‌های ایران، و برخی مطالب دیگر در پیوست‌ها آمده‌اند؛ و نهایتاً فهرست منابع و مآخذ، کتاب را پایان بخشیده است.

در پایان این سخن، ضروری است نکاتی چند را یادآور شد:

- باید اذعان داشت که شماری از سفرنامه‌ها تاکنون به فارسی ترجمه نشده‌اند. در کتاب حاضر، تلاش شده تا حد ممکن هر آنچه از مطالب ترجمه شده موجود بوده است، عیناً نقل شود؛ هرچند ممکن است مطالبی و سفرنامه‌هایی نیز از قلم افتاده باشند.

- با دوره‌بندی تاریخی مطالب، و تا حد ممکن رعایت تقدّم و تاخّر سفرنامه‌ها، سعی بر آن بوده تا خواننده در هر مبحث، توالی تاریخی و سیر تحول گرمابه‌ها را از دست نهد. توالی تاریخی، حتی در جدول‌های ارائه شده در فصل پنجم نیز رعایت شده است.

در پایان لازم است از همه عزیزانی که با راهنمایی‌های ارزنده خود مشوق من بودند، و از دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، بویژه جناب آقای حلمی که زمینه چاپ این اثر را فراهم آوردند سپاسگزاری نمایم؛ و چشم به راه نظرات انتقادی و اصلاحی، و پیشنهادات تکمیلی بزرگواران و استادان محترم باشم.

مشهد، تابستان ۱۳۹۰

محسن طبسی

فهرست مطالب

۷	 آغاز سخن
۱۱	 فهرست مطالب
۱۳	 مقدمه
۱۳	 الف. سفر و سفرنامه‌نویسی
۱۳	 اهمیت سفرنامه‌ها
۱۴	 انگیزه‌های سفر
۱۶	 ملاحظات چند
۱۷	 ب. آشنایی با راه‌های ایران
۱۹	 ج. آشنایی با معماری گرمابه‌های ایران
۱۹	 معرفی فضاهای حمام
۲۸	 گونه شناسی حمام‌های ایرانی
۳۵	 فصل اول. آشنایی با سفرنامه‌ها
۳۶	 ۱-۱- ادوار پیش از صفویه
۳۸	 ۲-۱- دوره صفوی و پس از آن، تا دوره قاجار
۴۴	 ۳-۱- دوره قاجار، تا ۱۳۰۰ خورشیدی
۷۱	 ۴-۱- پس از ۱۳۰۰ خورشیدی

فصل دوم. گرمابه‌های ایران در سفرنامه‌های بیگانگان.....	۷۹
۱-۲- ادوار پیش از صفویه.....	۸۰
۲-۲- دوره صفوی، و پس از آن تا دوره قاجار.....	۸۲
۳-۲- دوره قاجار، و پس از آن.....	۹۳
فصل سوم. گرمابه‌های ایران در سفرنامه‌های ایرانیان.....	۱۳۳
دوره قاجار، و پس از آن.....	۱۳۴
فصل چهارم. حمام‌های دیگر بلاد.....	۱۳۹
۱-۴- ادوار پیش از صفویه.....	۱۴۱
۲-۴- دوره صفوی و پس از آن، تا دوره قاجار.....	۱۴۶
۳-۴- دوره قاجار، و پس از آن.....	۱۴۸
فصل پنجم. تحلیل و نتیجه‌گیری.....	۱۶۵
۱-۵- دسته‌بندی یافته‌ها.....	۱۶۶
۲-۵- تحلیل یافته‌ها.....	۱۶۹
۳-۵- جمع‌بندی.....	۱۷۲
پیوست‌ها.....	۱۸۷
پیوست الف- واژه‌نامه گرمابه‌های ایران.....	۱۸۸
پیوست ب- دیگر سفرنامه‌ها.....	۲۰۵
فهرست منابع و مآخذ.....	۲۱۱